

Mukaddime Adlı Eseri Çerçevesinde İbn Haldûn'un Dil Teorisi*

Ramazan DEMİR**

Abstract

Muqaddimah, which is a milestone of the history of Islamic culture, written by the worldwide known Muslim scholar and historian Ibn Khaldun, includes encyclopedic information about Islamic sciences. He has assigned a wide space on sciences concerning the Arabic language in the last chapter of this book. Thus, in this article; his understanding of language, his assessments regarding the sciences on the Arabic Language and the theory of language faculty will be examined in the context of *Muqaddimah*.

Key Words: Ibn Khaldun, *Muqaddimah*, language, language faculty, syntax, lexicon, eloquence, literature.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, dil, dil melekesi, nahiv, lügat, beyân, edebiyat.

İktibas / Citation: Ramazan Demir, "Mukaddime Adlı Eseri Çerçevesinde İbn Haldûn'un Dil Teorisi", *Usûl*, 11 (2009/1), 95 - 116.

I. Giriş

İbn Haldûn, 732/1332 yılında Tunus'ta doğdu. Tam adı, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî'dir. Aslen Yemen'in Hadramut bölgesinden olduğu için el-Hadramî, Tunus'ta doğmuş olması sebebiyle et-Tûnisî, hayatının büyük kısmını Kuzey Afrika'da geçirmesi dolayısıyla da el-Mağribî nisbeleriyle anılmıştır. Tarih, sosyoloji, felsefe ve siyaset bilimlerinde ünü tüm dünyaya yayılmıştır. İbn Haldûn 808/1406'da Kahire'de vefat etmiştir.¹

İbn Haldûn'un, *el-Mukaddime* adlı eseri İslâmî ilimler konusunda ansiklopedik mahiyette bilgiler ihtiva etmektedir. *el-Mukaddime*'de ilimler ana başlığı altında Kur'ân, tefsîr, kırâat, hadîs, fıkıh, fıkıh usûlü, kelâm, tasavvuf gibi İslâmî ilimleri müstakil alt başlıklar halinde incelemesi bunu apaçık bir şekilde göstermektedir.

** Yrd. Doç. Dr., Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, (email: ramadandemir76@hotmail.com).

¹ Muhammed 'İd, *el-Meleketü'l-lisâniyye fî nazari İbn Haldûn*, Kahire 1979, s. 12; Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 538.

İbn Haldûn, *el-Mukaddime*'de Arap dili ile alâkalı ilimler ana başlığı altında nahiv, lügat, beyân ve edebiyat ilimlerini ele almaktadır. Ayrıca dil melekesi ve bu melekenin kazanılması hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Bu çalışmada İbn Haldûn'un dil anlayışı, dil tanımı, "nahiv, lügat, beyân ve edebiyat" ilimleri hakkındaki değerlendirmeleri, onun dil melekesi kavramı, dil melekesinin kazanılması ve meleke nazariyesinin üzerine binâ ettiği konular ele alınacaktır.

II. İbn Haldûn'un Dil Anlayışı

İbn Haldûn, dilin mahiyeti konusundaki düşüncelerini islâmî düşüncede "bil-kuvve mevcûd ve bil-fiil mevcûd" diye bilinen düalist yaklaşım üzerine yapılandırır. Ona göre dil hususunda insanın doğuştan getirdiği konuşabilme kabiliyeti dilin bil-kuvve tarafını; bu konuşma kabiliyetinin herhangi bir toplumsal çevrede ortaya çıkması ise bil-fiil yönünü oluşturmaktadır.²

İbn Haldûn'un düalist yaklaşımının benzerine Ferdinand De Saussure ve Noam Chomsky gibi modern dilbilimcilerde de rastlamaktayız. De Saussure'nin düalist yaklaşımı genel ile özel; somut ile soyut arasındaki farklar etrafında dönen dil yetisi (langue) ve söze (parole) dayanmaktadır. Dualist yaklaşım, Chomsky'de kudret-kabiliyet (competence) ve edâ-kullanım (performance) şeklinde görülmektedir. Bu yaklaşımın en önemli özelliği, fitrî bir kabiliyet (innate competence) ile dilin kazanılması hususunun sadece insana ait olduğunu savunmasıdır. Eric Lenneberg'le birlikte bu iddia güçlenip, kökleşmiştir. Hatta her insanın kısaca (LED) diye bilinen "Language Acquisition Device - Dil Edinim Cihazı" ile birlikte dünyaya geldiği ileri sürülmüştür.³

İnsanın sahip olduğu düşünebilme ve konuşabilme kabiliyeti (nefs-i nâtika) insanda bil kuvve mevcuttur. Kuvveden fiile geçişin ilk adımı zihinsel bilgilerin ve dış varlıkta bulunan nesnelere hakkındaki algıların yenilenmesidir. Daha sonra yenilenen bilgi ve algılar insanda potansiyel olarak bulunan akletme gücü (nazarî kuvvet) tarafından işlenerek dışa yansıtılır. Böylece insanda bil-kuvve mevcut olan düşünebilme ve konuşabilme yetisi bilfiil de gerçekleşmiş olur.⁴

² İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, (thk. Derviş el-Cuveydi), Beyrut 1996, s. 399-400, 386; Muhammed 'İd, *a.g.e.*, s. 26-27.

³ Muhammed Ahmed 'Amâyira, *İktisâbu'l-lügati 'inde İbni Haldûn ve mevkifuhu beyne'l-medreseteyni'l-ma'rifiyye ve's-sulûkiyye*, (ed-Dirâsetul-İslâmiyye, c. 37, sy. 3), İslamabad 2002, s. 247; Komisyon, *Çocukta Dil ve Kavram Gelişimi*, Eskişehir 2003, s. 26.

⁴ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 399-400.

Görüldüğü gibi İbn Haldûn, konuşabilme yeteneği ile konuşma olgusunu birbirinden ayırmaktadır. Konuşabilme yeteneği insanda bulunan diğer yetiler gibi biyolojik olup fitrîdir, konuşma olgusu ise söz konusu yetinin bir ürünüdür.

Yetenek ve yetiler, soyut bir yapıya sahip olup biyolojik kaynakları henüz tam olarak bilinmemektedir. Bazı yetilerin beynin belli merkezleriyle ilgili olduklarını bilmekteyiz. Ancak bu bilgilerimiz bile, bunların kaynağını tam olarak açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Konuşabilme yeteneği, zekâ, tasavvur, akıl, hafıza vb. yetilerimiz gibi biyolojik bir yapıya sahiptir. Bu yönüyle doğuştan olan her şey biyolojik kabul edilmektedir. Bu anlamda konuşma olgusunu gerçekleştiren organlar çalışıyorsa her insan konuşabilir. Ancak konuşma üslubundaki akıcılık, etkileycilik her insanda aynı değildir.⁵

İbn Haldûn'a göre dili hem sözlü hem de yazılı olarak öğrenebilme gücüne sahip olması insanı diğer canlılardan ayıran ve onu daha üstün kılan en önemli özellikler arasında yer alır. Yazı ve kitabet, temel sanatlardan olup zihinde olana delâlet eden ve kulakla işitilen kelimeleri gösteren harflerden oluşmuş şekiller ve semboller anlamına gelmektedir. Lüğavî delâlet yönünden de ikinci sırada gelir. Yazı (hat), saygın bir sanat olmanın yanında insanı hayvanlardan ayıran en önemli özelliklerdendir.⁶

İbn Haldûn, İranlıların, Berberlerin ve Arapların sahip olduğu melekenin fiili ve kullanım olarak farklı olmakla birlikte potansiyel ve bil-kuvve bakımından aynı olduğunu vurgulamaktadır.⁷

İnsanın toplumsal bir varlık oluşu İbn Haldûn'un düşüncesinin hareket noktasını teşkil eder.⁸ Dolayısıyla insanın hayatını sürdürmesi toplumun varlığına bağlıdır. Toplum, insanların yalnız belli bir mekânda bir arada yaşamaları değil, aynı zamanda bir düzen içerisinde yaşamalarıdır.

İbn Haldûn, dilin kendisine ortaya çıkma imkânı veren çevrede tekâmül eden ve olgunlaşan insanî bir olgu olduğunu ifade eder.⁹

İbn Haldûn, insan dilinin kavramsal bir yapıya sahip olduğu düşüncesine sahiptir. Bu kavramların en önemlisini anlamlar oluşturmaktadır. Ancak anlamlar ile sadece düşünce ve kelimeler kastedilmemektedir. Tam aksine bu noktada vurgulanmak istenen insanın zihninde yer alan anlam ve mefhûmlardır.¹⁰

⁵ Alparslan Açıkgenç, *Bilgi Felsefesi*, İstanbul 1992, s. 194.

⁶ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 386.

⁷ Muhammed Ahmed 'Amâyira, *a.g.m.*, s. 247-248.

⁸ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 46.

⁹ Muhammed Ahmed 'Amâyira, *a.g.m.*, s. 247-248.

¹⁰ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 94; S.H. Assubayii, *İbn KHalduun And Not Chomsky: The True Originator Of The Theory Of Language Faculty*, (Mecelletu Câmî'ati Ummi'l-Kurâ, sy. 10), 1415h., s. 15.

A. İbn Haldûn'a Göre Dilin Tanımı

İbn Haldûn, dilin tanımını müstakil bir başlık altında incelemez. Dilin tanımını nahiv ilmini ele alırken yapar. Ona göre dil (el-lüğa), “insanın, maksadını anlatmak için kullandığı ibaredir. Bu ibare, insanın konuşmayı kendisiyle gerçekleştirdiği dil organının bir eylemidir. Söz konusu eylem, insanın istek ve arzularını ifade etme niyet ve ihtiyacından doğar.”¹¹

Bu tanımdan anlaşılacağı üzere İbn Haldûn, dili bir iletişim vasıtası olarak görmekte ve insanların toplu bir halde yaşamalarının sonucu ortaya çıktığını kabul etmektedir. Bu sebeple dil, toplumsal bir olgudur. Yani ancak bir toplum içinde doğup gelişebilir.

Ona göre dil, zihinde ve kalpte bulunan anlamların tercümânıdır.¹² İnsanlar, duygularını, düşüncelerini, niyetlerini, istek ve arzularını dil vasıtasıyla sözlü bir şekilde birbirlerine iletirler.

B. Arap Dili İle İlgili İlimler

İbn Haldûn, *Mukaddime*'nin son bölümünde Arap dili ile ilgili ilimleri ele alır. O, bu ilimleri lügat, nahiv, beyân ve edebiyat olmak üzere dört ana kısma ayırır. Ona göre İslâmi ilimlerle meşgul olacak kimseler için bu dört ilmin tahsil edilmesi zorunludur. Çünkü şer'î hükümlerin kaynağı Kur'ân ve Sünnet'tir. Kur'ân ve Sünnet'in dili ise Arapça'dır. Bu iki temel kaynağı nakleden sahâbe ve tâbiîn de Arap'tır.¹³

İbn Haldûn, Arap dili ile ilgili ilimlerin öğrenilmesinin gerekliliğini vurguladıktan sonra bunların ehemmiyet dereceleri üzerinde durur. O, yukarıda sıraladığımız ilimlerin en önemlisinin nahiv olduğunu belirtir. Çünkü söz ile anlatılmak istenen maksat ancak nahiv kurallarının bilinmesiyle anlaşılabilir. Ancak bu kurallar sayesinde fâil, mef'ûl'den; mübteda, haberden ayırt edilebilir. Nahiv kuralları olmasaydı söz ile anlatılmak istenen maksat meçhûl kalırdı.¹⁴

Bununla birlikte şayet cümle içerisinde kelimelerin yapıları ve şekilleri değişmeden olduğu gibi kalsaydı lügat ilmi önem açısından ilk sırada yer alırdı. Ancak isnâd, müsned ve müsnedun ileyi gösteren i'râb sebebiyle kelimelerin anlamları tamamen değişebilmektedir. Bu sebeple ona göre nahiv ilmi lügat ilminden daha önemlidir.¹⁵

¹¹ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 545.

¹² İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 544.

¹³ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 545.

¹⁴ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 545.

¹⁵ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 545.

İbn Haldûn, Arap dili ile ilgili ilimler için yaptığı bu genel değerlendirmeden sonra bu ilimleri önem sırasına göre inceler. Onun nezdinde söz konusu disiplinlerin en önemlisi nahiv olduğu için söze ondan başlar.

1. Nahiv İlmi (علم النحو)

Nahiv, Arap gramerinin söz dizimi kuralları ile i'rab olgusunu ele alır. Başka bir deyişle kelimelerin cümle içindeki durumunu, cümlelerin düzgün bir şekilde kuruluşunu, kelimenin son harfinin harekesini ve diğer i'râb işaretlerini yani i'râbını inceleyen bilim dalıdır. Cümle bilimi, söz dizimi ve sentaks da denilmektedir.¹⁶

İbn Haldûn, bilimsel bir tarzda doğrudan nahvin tanımını yapmaz. Ancak nahvin doğuşunu anlatırken nahvin işlevini, amacını ve konularını açıklar. Ayrıca nahiv ilmi terimini de kullanır.

Yukarıda İbn Haldûn'un dil tanımı üzerinde durulmuştu. Orada belirtildiği gibi o, dilin tanımını, nahiv ilmine ayırdığı bölümün hemen girişinde vererek çeşitli değerlendirmeler yapar. Ona göre dil, insanın ağızında bulunan tat alma organında gerçekleşen ve tekrarlarla bu uzuvda kökleşen tabii bir melekedir. Bu meleke, her toplumun kendi kullandığı terminolojiye göre şekillenir. Arap toplumunda ortaya çıkan dil melekesi diğer milletlerde yer alan melekelerin en güzeli ve maksatları ifade etme yönüyle en açık olanıdır. Çünkü Arap dilinde kelimelerin dışında anlamlara delâlet eden başka faktörler de bulunmaktadır. Fâil, mef'ûl ve mecrûr isimleri birbirinden ayıran ayrıca i'râb alameti olan hareketler ve fiilleri şahıslara bağlayan çeşitli harfler gibi. Bu durum, sadece Arap diline özgüdür. Diğer dillerde ise her bir anlama delâlet eden bir lafız vardır. Yani her bir anlamı anlatmak için farklı bir kelime kullanmak gerekir. Bundan dolayı da diğer dillerde aynı anlam Arapça'ya nazaran daha uzun ifadelerle anlatılmaktadır.¹⁷

İbn Haldûn, günümüzde çocukların dili ebeveynlerinden öğrendikleri gibi başlangıçta yani İslâm'dan önce Arapların da birbirlerinden halef-selef ilişkisi içinde dili meleke yoluyla öğrendiklerini belirtir.¹⁸ Yani onlar, herhangi bir nahiv kuralına ihtiyaç duymadan fitrî bir yönelişle söz konusu melekeyi kazanıyorlardı.

¹⁶ es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, Beyrut t.y., s. 37; Taşköprüzâde, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi mevdu'âtu'l-'ulûm*, Kahire 1968, I, 144; et-Tehânevî, *Mevsû'atu keşşâfi istulâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*, (tacd. Refîk el-'Acem; thk. Ali Dahrûc; çev. Corc Zeynâtî, Abdullah el-Hâlidî), Beyrut 1996, I, 23; İsmail Durmuş, "Nahiv", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 300-306.

¹⁷ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 545-546.

¹⁸ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 546.

Kaynaklarda Kur'ân kıraatinde görülen okuma hataları ile fetihler sonucunda İslâm'a giren ve anadili Arapça olmayan milletlerin Araplarla haşır neşir olmasıyla birlikte konuşma ve kıraatte görülen hataların (lahn) çoğalması nahiv doğuşunu hazırlayan temel sebepler olarak zikredilmektedir.¹⁹

İbn Haldûn, İslâm'ın doğuşu ve yayılışıyla birlikte Arapların yabancı unsurlarla karışması sonucu Arapların dil melekesinin bozulduğunu zikreder. Çünkü Arap olmayanlar, Arapların ifade tarzına aykırı bir şekilde konuşuyorlardı. O, işitme duyusunu dil melekesinin temel unsuru kabul eder. Arapların kulağı da doğal olarak yabancıların yani Arap olmayan Müslümanların konuşmalarından etkilendi. Bu etkilenme sonucu dil melekesinin bozulmaya başlaması ve zaman içerisinde bu melekenin büsbütün değişmesi ihtimaliyle birlikte İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'ân ve hadîsin anlaşılabilmesi endişesi müslüman ilim adamlarının dili hatalardan ve yabancı tesirlerden koruyacak nahiv kurallarını ortaya koymaya sevk etti.²⁰

İbn Haldûn, "i'râb, 'âmil ve nahiv ilmi" ıstılâhlarını doğuşunu da şöyle anlatır: "Arap dili bilginleri sözlerin ve cümlelerin kullanım şekillerinden, sözün akışından -fâil ve mübtedâ merfû'dur; mef'ûl mansûb'tur- gibi kurallar koydular. Bir de baktılar ki kelimenin sonundaki harekeye bağlı olarak delâleti de değişmektedir. Kelimenin sonundaki harekeye bağlı olarak delâletinin değişmesine i'râb; bu değişikliği zorunlu kılan unsur için de 'âmil terimlerini kullandılar. Diğer terimleri de aynı şekilde ve kıyas yoluyla ürettiler. Böylece bu ıstılâhlar, Arap diline ait özel kurallar halini aldı. Bu kuralları yazıya geçirip eserlerinde topladılar ve kendilerine mahsus bir ilim dalı haline getirip adını **nahiv ilmi** koydular."²¹

İbn Haldûn'un nahiv ilminin doğuşu ile ilgili bu değerlendirmelerinden onun bu konuda kendisinden önceki genel kanâate paralel düşündüğü sonucu çıkarılabilir.

İbn Haldûn, nahiv ilmi konusunda ilk yazı yazan kişinin Hz. Ali (r.a.)'nin emriyle Arap gramerinin kurucusu kabul edilen Ebu'l-Esved ed-Düelî (v. 69/688) olduğunu kaydeder. Ebu'l-Esved ed-Düelî'den sonra dil bilginlerinin nahiv ilmiyle uğraştıklarını belirten İbn Haldûn, Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (v. 180/786)'ye gelene kadar herhangi bir isim zikretmez. Halîl b. Ahmed'in nahiv

¹⁹ es-Sîrâfi, *Ahbâru'n-nahviyyîn*, (thk. Muhammed İbrâhim el-Bennâ), Kahire 1405/1985, s. 34 vd.; İbnu'l-Enbârî, *Nüzhetu'l-elibbâ fî tabakâti'l-udebâ*, (thk. İbrahim es-Semerrâî), Ürdün 1405/1985, s. 19-23; İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim), Kahire 1369/1950, I, 4-9; İsmail Durmuş, "Nahiv", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 300-306.

²⁰ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 546.

²¹ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 546.

ilmini bir sisteme kavuşturduğunu ve bâblarını ikmâl ettiğini ifade eder. Halil b. Ahmed'in öğrencisi Sîbeveyhi (v.180/796)'nin ise meşhur eseri *el-Kitâb*'ı telif ettiğinden; günümüze ulaşan ilk Arapça gramer kitabı olan bu eserin Sîbeveyhi'den sonra gelen ve bu ilimle meşgul olan herkesin temel başvuru kaynağı ve rehberi olduğundan söz eder. Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî (v. 337/949) ve Ebû Ali el-Fârisî (v. 377/987)'nin Sîbeveyhi'nin metodunu takip ederek nahiv ilmini tahsil edecek öğrenciler için muhtasar eserler yazdığını belirtir.²²

Nahvin kuruluş safhasından sonra bu ilimle ilgili olarak çok şey söylendiğini, nahiv kuralları hususunda delillerin çoğaldığını, nahvi öğretimde farklı yöntemler benimsendiğini, buna bağlı olarak da ilk önce Basra ve Kûfe daha sonrada Bağdat ve Endülüs mekteplerinin doğduğunu belirtir.²³

İbn Haldûn, medeniyetin gerilemeye yüz tutmasıyla birlikte kendi döneminde diğer ilimlerde yaşanan duraklama ve gerilemenin nahiv ilminde de görüldüğünü ancak bu duraklamanın muasırı meşhur Mısırlı dilci İbn Hişâm (v. 761/1360)'ın *el-Muğnî fi'l- i'râb* isimli eseriyle birlikte aşıldığını kaydeder.²⁴

İbn Haldûn, nahiv ilminin tarihî seyrini ana hatlarıyla incelemeye çalışmıştır. Bu sebeple *Mukaddime*'sinde nahiv konusunda verdiği bilgiler çok önemli olmakla birlikte ansiklopedik bilgi mahiyetindedir. Dolayısıyla onu i'râb tahlili yapan, gramerle ilgili konuları detaylı bir şekilde işleyen bir nahiv bilgini olarak görmek mümkün gözükmemektedir. Bundan sonraki başlıkta lisânî ilimler arasında ikinci sıraya yerleştirdiği lügat ilmi üzerinde durulacaktır.

2. Lügat İlmi (علم اللغة)

Lügat ilmi, bir dilin söz varlığını oluşturan kelimelerin yapısını (cevherini-maddesini) ve sözlük anlamlarını inceleyen bilim dalıdır.²⁵

İbn Haldûn, nahiv ilminin doğuşuna sebep olan kıraat hatalarının (lahn) kelimelere sirâyet ettiğini, buna bağlı olarak da Müslüman olan yabancı milletlerin etkisiyle lafızların konulduğu anlamın dışında kullanılmaya başladığını belirtir. Kelimelerin anlamlarının zaman içerisinde değişmesi veya tamamen unutulup yok olması ve bunun sonucunda da Kur'ân ve hadîsin anlaşılabilmesi endişesi, Arap dilinde yer alan kelimelerin tedvîn edilerek korunması ihtiyacını doğurmuştur.²⁶

²² İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 546.

²³ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 546-547.

²⁴ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 547.

²⁵ et-Tehânevî, *a.g.e.*, I, 17; Saçaklızâde, *Tertibu'l-'ulûm*, (thk. Muhammed b. İsmâil es-Seyyid Ahmed), Beyrut 1408/1988, s. 119; İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 547.

²⁶ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 547.

Bu amaçla birçok Arap dili bilgini bu iş için kolları sıvar. Bu yarışta en önde giden dil bilgini Halil b. Ahmed olur. Arap dilinin ilk sözlük çalışması olan *Kitâbu'l-'ayn* isimli meşhur eserini telif eder. Halil b. Ahmed, sözlüğünü alfabetik diziyeye göre hazırlamış ve kelimelerin köklerinde yer alan sessiz harfleri esas almıştır. Harflerin diziminde onların mahreçlerini göz önüne alarak en dipte yer alan gırtlak seslerinden başlamıştır. Daha sonra sırasıyla ağız, dişler ve dudaktan çıkan harflere yer vermiştir. Sesli (illet) harfleri ise (elif, vâv, ye – ا, و, ي) en sona almıştır. Gırtlaktan çıkan ilk ses olan 'ayn (ع) harfiyle başladığı için eserine *Kitâbu'l-'ayn* adını vermiştir. Sözlüğünde sırasıyla iki (sünâi), üç (sülâsi), dört (rübâ'î) ve beş (hümâsî) harfli kelimelere yer vermiştir. Bir kelime kökünü meydana getiren harflerin yer değiştirmesiyle ortaya çıkan yeni kelimeleri de bir araya toplamıştır. Böylece Halil b. Ahmed, alfabe harflerinin bu usûle göre birbirleriyle teşkil edecekleri kelimelerin aritmetik hesabını yapmak suretiyle dilin bütün kelimelerini kapsayabilen bir sistem geliştirmiştir.²⁷ Bu sisteme göre ortaya çıkan bütün muhtemel şekillerin dilde kullanılanlarının anlamlarını vermiş; bir manâya delâlet etmeyenlerin (mühmel) anlamını vermemiştir. İbn Haldûn, *Kitâbu'l-'ayn* hakkında detaylı bilgiler verdikten sonra diğer sözlük çalışmalarından da bahseder.²⁸

Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'ayn*'i Arap dilinde hem kullanılan (musta'mel) hem de bir anlamı olmayan (mühmel) kelimeleri içine alıyordu. Bu sebeple Ebû Bekr ez-Zebîdî (v. 379/989), onun şümûlünü muhafaza ederek onda yer alan mühmel kelimelerin tamamını, şevâhid ve misâllerin birçoğunu atarak *Muhtasaru'l-'ayn* adıyla özetledi.²⁹

Daha sonra İsmail b. Hammâd el-Cevherî (v. 393/1003), *es-Sihâh*'ı, Ali b. İsmail İbn Sîde (v. 458/1006), *Kitâbu'l-muhkem*'i, Muhammed b. Ebu Hüseyin (v. 671/1272), *Kitâbu'l-muhkem*'in muhtasarı olan *Hulâsatu'l-muhkem*'i telif etmişlerdir. İbn Haldûn, ayrıca Ali b. Hüseyin el-Kurâ' (v. 309/961)'in *el-Müncid*; Muhammed b. Hasan İbn Düreyd (v. 321/933)'in *el-Cemhera*, ve Kemâleddîn İbnu'l-Enbârî (v. 577/1181)'nin *Kitâbu'z-zâhir* adlı sözlüklerinden de söz eder.³⁰

²⁷ et-Tehânevî, *a.g.e.*, I, 17; Saçaklızâde, *a.g.e.*, s. 119; İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 547.

²⁸ Halil b. Ahmed'in sistemi kısaca şöyle açıklanabilir: "Arap alfabesinde 28 harf vardır. İki (sünâi) harfli kelimeler oluşturulurken ilk önce bir harf diğer 27 harfle yan yana getirilir. Böylece (eb, et, es/ab, ac, ad) şeklinde 27 farklı kelime elde edilmiş olur. Daha sonra bu sistem alfabenin bütün harflerine uygulanır. İkinci aşamada harflerin birleştirilmesiyle oluşan iki harfli kelimelerin harflerinin yerleri değiştirilerek (kalb) (be, te, se; ba, ca, da) şeklinde yeni kökler elde edilir. Üçüncü aşamada iki (sünâi) harfli kelimelere uygulanan bu işlem üç (sülâsi), dört (rübâ'î) ve beş (hümâsî) harfli kelimelere tatbik edilir. Böylece Arap dilinde oluşması mümkün bütün kelimeler elde edilmiş olur."

²⁹ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 547-548.

³⁰ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 548.

³¹ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 548-549.

Görüldüğü gibi İbn Haldûn, lügat ilminin tanımı, konusu, ortaya çıkış sebebi hakkında genel bir mâlumât vermekte, Arap dilinin ilk sözlüğü kabul edilen *Kitâbu'l-'ayn*'ı detaylı bir şekilde tanıtmakta ve meşhur sözlüklerin isimlerini vermektedir. Şimdi İbn Haldûn'un ifadesiyle nahiv ve lügat ilminden sonra ortaya çıkan beyân ilmi incelenecektir.

3. Beyân İlmi (علم البيان)

İbn Haldûn'un beyân ilmi hakkındaki değerlendirmelerine geçmeden önce faydalı olacağı düşüncesiyle belâgat terimi üzerinde durmak istiyoruz.

Belâgatın terim olarak biri meleke diğeri ilim olmak üzere iki anlamı vardır. Meleke olarak belagât, kelâmın fasîh olmakla birlikte muktazây-ı hâle de uygun olmasıdır. Yani sözün açık seçik, anlaşılır olmasının yanında yerinde, zamanında ve yeterince ifade edilmesidir. Bir ilim olarak belâgat ise düzgün ve yerinde söz söyleme usûl ve kâidelerini inceler. Belâgat meânî, beyân ve bedî' olmak üzere üç fenne ayrılır.³¹

Sözün yerinde olma şartlarını (muktazây-ı hale uygunluk), sözü duruma ve yere göre uyarılma ilkelerini inceleyen ilme me'ânî; zihindeki manâyı, duygu ve düşünceleri değişik yollarla ifade etme usûl ve kâidelerini ele alan disipline beyân, kelâmın muktazây-ı hale uygun ve murat edilen manâya delâletinin açık olması şartıyla lafız ve manâ yönünden edebî sanatlarla güzelleştirilmesini konu edinen ilme de bedî' denilmektedir.³²

İbn Haldûn, belâgatı yukarıda anlatıldandan farklı bir sistematik içerisinde beyân ilmi başlığı altında incelemiştir. O, beyân ilmini belâgat, beyân ve bedî' olmak üzere üç kısma ayırır. Meânî ilmi ıstılâhını kullanmaz. Onun kullandığı terminolojiye göre kelâmın lafız ve ibaresiyle muktazây-ı hale uygun olduğu bütün hal keyfiyetleri inceleyen fenne belâgat; lafzın "lâzım ve melzûm"³³ yönünden delâletini yani istiare ve kinayeyi ele alan disipline beyân; çeşitli edebî

³¹ Hatîb el-Kazvîni, *Telhîsu'l-miftâh*, İstanbul 1306h., s. 4; et-Teftâzânî, *el-Mutavvel şerhu Telhîsi Miftâhi'l-'ulûm*, (thk. Abdülhamîd Hindâvî), Beyrut 1422/2001, s. 17, 153; et-Tehânevî, *a.g.e.*, I, 342; Saçaklızâde, *a.g.e.*, s. 153; Hulusi Kılıç, "Belâgat", *DİA*, İstanbul 1992, V, 380.

³² es-Sekkâkî, *a.g.e.*, s. 77, 200; Hatîb el-Kazvîni, *a.g.e.*, s. 5, 40, 56; et-Teftâzânî, *a.g.e.*, 166, 506, 640; et-Tehânevî, *a.g.e.*, I, 24, 26, 27; Saçaklızâde, *a.g.e.*, s. 153-154; İsmail Durmuş, "Me'ânî" *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 204; Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Beyân", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 22; N. Hacımüftüoğlu, "Bedî'", *DİA*, İstanbul 1992, V, 320; Nusreddin Bolelli, *Belâgat*, İstanbul 2001, s. 28, 35, 161, 309.

³³ Mülâzemet, bir şeyin başka bir şeyi gerektirmesi demektir. Birinci şeye melzûm, ikincisine de lâzım denir. Aslan lafzının cesareti gerektirmesi gibi. Çünkü cesaret aslanın ayrılmaz bir özelliğidir. Yiğit, cesur bir insanı aslana benzettiğimizde yiğitlik lâzım; aslan melzûm olmaktadır.

sanatlar yoluyla kelâmın güzelleştirilmesini konu edinen ilme bedî‘ denilmektedir.³⁴

İbn Haldûn, beyân ilmini biri genel diğeri özel olmak üzere iki anlamda kullandığı görülmektedir. Genel olarak beyânı günümüzdeki belâgat manâsında; özel olarak da belâgatın bir dalı olan beyân ilmi anlamında kullanmaktadır. Beyân ilminin bir bölümü olarak konumlandığı belâgatı da günümüzde belâgat ilminin bir fenni olan me‘ânî’ye karşılık kullandığı anlaşılmaktadır.

O, beyânın aslında “belâgat, beyân ve bedî‘” ilimlerinin ikincisinin adı olduğunu ancak dil bilginleri ilk önce onu ele aldıkları için her üç ilmin genel adı olarak kullanıldığını da ifade etmektedir.³⁵

İbn Haldûn, Kur’ân’ın i‘câzının anlaşılmasını beyân ilminin bir semeresi olarak görür.³⁶

İbn Haldûn, Cafer b. Yahya (v. 186/803), Câhız (v. 255/869) ve Kudâme b. Cafer (v. 337/948) vb. dil bilginlerinin beyân ilmi konusunda yazdıklarını ancak bunun yeterli olmadığını belirtir. Sekkâkî (v. 626/1229)’ye gelinceye kadar bu ilmin tetrîcî bir şekilde geliştiğini, Sekkâkî’nin ise bu ilmin özünü bulup ortaya çıkardığından, konularını düzenleyip tasnif ettiğinden söz eder. Onun telif ettiği *Miftâhu’l-‘ulûm* adlı eserin bu ilmin temel başvuru kaynağı olduğuna vurgu yapar. İbn Haldûn’a göre İbn Mâlik (v. 686/1287)’in *Kitâbu’l-misbâh*’ı, Kazvîni (v. 739/1338)’nin *el-Îzâh* ve *et-Telhis*’i bu ilmi konu edinen diğer önemli eserlerdir.³⁷

İbn Haldûn, beyân ilminin tanımını, bölümleri, semeresi ve temel kaynaklarıyla ilgili yaptığı vecîz açıklamalardan sonra onun bir mütemmimi sayılabilecek edebiyat konusunu ele alır.

4. Edebiyat İlmi (علم الأدب)

İbn Haldûn’a göre edebiyat ilminin özel olarak ilgilendiği, kendisine mahsûs belli bir konusu yoktur. O, dil bilginlerinin edebiyatın amacını onun semeresinde gördüğünü belirtir. Edebiyatın semeresi de gerek nazımda (şiir) gerek nesirde (düz yazı) olsun Arapların üslûbuna göre sözün en güzel şekilde ifade edilmesidir.³⁸

İbn Haldûn, dil bilginlerinin edebiyatı, Arap şiirinin, tarihî olaylarının (ahbâr) ve belli bir ölçüde lisânî ve şer‘î ilimlere ait metinlerin ezberlenmesi

³⁴ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 551.

³⁵ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 552.

³⁶ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 553.

³⁷ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 552.

³⁸ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 553.

şeklinde tanımladıklarını ayrıca ders meclislerinde hocalarının bu ilmin usûl ve erkânının dört eserde toplandıklarını söylediklerini belirtir. Edebiyatın temel kaynakları konumundaki bu eserler, Câhız'ın *Kitâbu'l-beyân ve't-tebyîn*'i; İbn Kuteybe (v. 270/884)'nin *Edebu'l-kâtib*'i; Müberred (v. 285/898)'in *Kitâbu'l-kâmil*'i; ve Ebû Ali el-Kâlî (v. 356/967)'nin *en-Nevâdir*'idir.³⁹

İbn Haldûn, ğınanın (şarkı) şiire tâbi olması sebebiyle başlangıçta edebiyatın bir bölümü kabul edildiğini zikreder. Çünkü şarkı, şiirin bestelenmiş şeklidir. Abbâsiler zamanında ileri gelen yazar ve kâtipler Arap dilinin üslûb ve sanatlarını öğrenmek amacıyla ğınaya önem vermişlerdir. Bu konudaki en önemli eser, Ebu'l-Ferec el-İsfehâhî (v. 356/967)'nin *Kitâbu'l-eġânî*'sidir. Ebu'l-Ferec, bu eserinde Arapların tarihi olaylarına, şiirlerine, neseplerine, destanlarına ve devletlerine ilişkin bilgileri toplamıştır.⁴⁰

İbn Haldûn Arap dilinde kelâmın nazım (şiir) ve nesir (düz yazı) olmak üzere ikiye ayrıldığını belirtir. Vezinli, kâfiyeli söze şiir, böyle olmayana da nesir denilmektedir. Şiir ve düz yazının her birisinin kendisine ait konuları ve alt bölümleri olduğunu ifade ettikten sonra şiir konusunu geniş bir şekilde ele alır. Arap şiirinden örnekler vererek çeşitli tahliller yapar.⁴¹

Buraya kadar İbn Haldûn'un dil anlayışının genel çerçevesi çizildi, dil tanımına ve Arap dili ile ilgili ilimler hakkındaki değerlendirmelerine yer verildi. Bundan sonra onun dil melekesi nazariyesi ve bu melekeyle açıkladığı konular üzerinde durulacaktır.

III. İbn Haldûn'un Dil Melekesi Nazariyesi

İbn Haldûn, dilin öğrenilmesini meleke nazariyesiyle açıklar. İlk önce dil melekesi kavramı üzerinde durur. Daha sonra bu melekenin nasıl kazanılacağını açıklar.

A. İbn Haldûn'da Dil Melekesi Kavramı

İbn Haldûn'un dil melekesi hakkındaki mülâhazalarına geçmeden önce meleke kavramının kısaca açıklanması faydalı olacaktır.

Meleke, insanda idrak, hafıza, hayal etme, muhakeme kabiliyeti gibi doğuştan var olan güçlerden her biri yani yeti demektir. Bu anlamıyla fitratla eş anlamda kullanılmaktadır. Ancak meleke ile fitrat kavramları anlam bakımından tamamen aynı değildir. Çünkü fitrat yaratılışla birlikte yani doğuştan insanda

³⁹ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 553-554.

⁴⁰ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 554

⁴¹ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 565 vd., 585 vd.

var olan hususlardır. Meleke ise insanın doğuştan getirdiği yetiler sayesinde bir iş ve davranış üzerinde devamlı uğraşma, tekrar ve tecrübe ile kazanılan alışkanlık, beceriklilik, yatkınlık demektir.⁴²

İbn Haldûn melekeyi tekrar ve tecrübe ile kazanılan alışkanlık, beceriklilik, yatkınlık anlamında kullanır ve onun oluşum aşamalarını şöyle açıklar:

“Melekeler ancak fiillerin tekrarlanmasıyla oluşur. Çünkü fiil ilk olarak meydana geldiğinde kişiye ait bir sığata dönüşür. Fiil tekrarlanınca bir hal haline gelir. Hal, kökleşmemiş sıfat demektir. Tekrar daha da artırılınca kökleşmiş sıfat demek olan meleke haline gelir.”⁴³

Bu açıklamalara göre melekenin yani bir iş ve davranış hususunda alışkanlık ve yatkınlık kazanmanın “fıtrat, eylem, sıfat, hal ve meleke” olmak üzere beş aşaması bulunmaktadır. İnsandaki yürüeyebilme yeteneği üzerinden olayı resmedelim. Normal şartlar altında her insan yürüeyebilme yetisiyle dünyaya gelmektedir. Bu yeti ilk olarak bir eylem şeklinde ortaya çıkar. Eylem olarak ortaya çıkmasıyla birlikte onu gerçekleştiren öznenin bir sıfatı yani özelliği olur. Söz konusu eylem tekrarlanınca artık öznenin bir hali şekline gelir. Tekrar daha da artırılınca özne, eylemi gerçekleştirme hususunda meleke kazanır. Bütün sanat, meslek ve zanaatlarda da durum böyledir. Yani ancak tekrar ve pratik yaparak bir şeyde meleke kesbedilebilir.

Yukarıda belirtildiği gibi İbn Haldûn’a göre insan konuşabilme yetisiyle dünyaya gelmektedir. Konuşma olgusu ise bu yetinin bir ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Bu da meleke sayesinde gerçekleşmektedir.

İbn Haldûn’da meleke kavramı, dilin ve dilin kazanılması mevzûunun ikinci tarafını oluşturmaktadır. O da dilin bil-fiil yoluyla mevcûd olmasıdır. İbn Haldûn, dilin fiili ve kullanım yönünü oluşturan meleke kavramı ile ilgili şu değerlendirmelerde bulunur:

Dil olgusu, pratik sanatlarda olduğu gibi meleke vasıtasıyla oluşur. Çünkü söz konusu olgu, ağızımızdaki konuşma organında bulunan ve doğuştan gelen konuşabilme yetisi (melekesi) demektir. Bu yeti ile zihindeki niyet ve anlamlar ifade edilerek başkalarına aktarılır. Dildeki ifadenin mükemmel, iyi ve güzel ya da eksik, çirkin ve kusurlu olması bu melekenin tam veya noksan olmasına bağlıdır. İyi ya da kusurlu olma hali de tek tek kelimelere göre değil iletişimin kendileriyle gerçekleştiği cümlelere göredir. Yani ifadaki mükemmellik parçada değil bütünde aranır.⁴⁴

⁴² et-Tehânevi, *a.g.e.*, II, 1642; Seyyid Şerif el-Cürçâni, *et-Ta’rifât*, s. 229; İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2005, II, 1992.

⁴³ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 554.

⁴⁴ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 554.

Söz konusu meleke, zihindeki anlamları ve niyetleri eksiksiz olarak muhataba aktarmak için kelimeleri birleştirme yoluyla anlamlı cümleler oluşturma, bu cümleleri oluştururken de içinde bulunulan durum ve ortama titizlikle riayet etme hususunda tam bir şekilde kullanılabilirse konuşan (mütekellim), maksadını dinleyiciye ulaştırma noktasında başarıya ulaşmış olur. Belagat dediğimiz şey de budur.⁴⁵

Meleke, kökleşerek kendisine ait yere iyice yerleşince sanki o mahalle ait bir tabiat ve cibilliyetmiş gibi görünür. Bundan dolayı melekelerin halini bilmeyen birçok dikkatsiz araştırmacı Arapların kendi dillerini gramer kurallarına ve edebi zevke uygun olarak belîğ bir şekilde kullanabilmelerini doğuştan getirilen fitrî bir durum zanner; “Araplar dillerini doğal (fitrî) olarak konuşuyor” der. Hâlbuki gerçek böyle değildir. Tam aksine bu olay, ilk bakışta cibilliyet ve tabiat olarak görünmekle birlikte söz dizimi itibariyle yerleşmiş ve kökleşmiş bir dil melekesidir (ملكة لسانية).⁴⁶

Görüldüğü gibi İbn Haldûn, dil yetisinin bir ürünü olan konuşma olgusunun doğuştan (tabîi) değil, kazanılan bir yapıya sahip olduğunu ifade etmektedir.

Aynı şekilde İbn Haldûn'un bu sözlerinden, meleke ile tabiat (fitrat, kabiliyet) kavramlarının aynı şey olmadığı da açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Ancak bu kavramlar avam tabaka tarafından birbiriyle karıştırılmakta ve aynı şeyler zannedilmektedir.

Avam tabaka, Arapların, tabîi, doğal olarak Arap diline sahip olduklarını düşünür. Yani Araplar, başkalarının kendilerinden öğrendiği, kendilerinin ise başkalarından almadığı ilk ve asli şekliyle (بالمملكة الأولى) Arap lisanını konuştuklarını zannederler.⁴⁷

İbn Haldûn, dil melekesinin ancak tekrar yoluyla ortaya çıkabileceğini düşünmektedir. Tekrar ne kadar çok olursa meleke de o derecede daha hızlı bir şekilde yerleşir.

Ayrıca bu meleke, insanın içinde yetiştiği toplumun diline göre şekillenir. Meselâ Arapça konuşan bir kimseyi ele alalım. Arapça konuşma melekesi bu toplumda mevcut olduğu için bu kişi kendi neslinin sözlerini; hitaplarında kullandıkları üslupları; maksatlarını ve niyetlerini ifade etme keyfiyetlerini tıpkı bir çocuğun, kendilerine ait anlamlarda kullanılan kelimeleri işittiği gibi işitir. İlk önce bu kelimeleri beller. Daha sonra bu kelimelerin birleştirilmesi yoluyla oluşturulan cümleleri de aynı şekilde işitir ve onları da öğrenir. Bu işlem meleke yerleşinceye kadar tekrarlanır. Sonunda o da onlar gibi olur ve onların konuş-

⁴⁵ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 554.

⁴⁶ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 561.

⁴⁷ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 555.

tukları dili tıpkı onlar gibi konuşur. İşte diller bu şekilde oluşur ve nesilden nesile aktarılır.⁴⁸

Görüldüğü gibi İbn Haldûn göre, dili kullanabilme yetisi doğuştan gelen fitrî bir yetidir. Ancak bu yetinin ortaya çıkabilmesi için bir topluma ihtiyaç duyulur. İnsan, bu toplumda konuşulan dili doğuştan getirdiği yetenek sayesinde öğrenir. Dili öğrenirken ilk önce etrafında konuşulan dildeki kelimeleri işiterek hafızasına kaydeder. Daha sonra bu kelimeleri ve söz konusu kelimelerin oluşturduğu cümleleri tekrarlaya tekrarlaya ve pratik yaparak dili öğrenir.

Acaba İbn Haldûn'a göre insanın doğuştan getirdiği konuşabilme yetisinin pratik olarak konuşmaya dönüşmesi nasıl olmaktadır. Yani insan, dil melekesini nasıl kazanmaktadır.

B. Dil Melekesinin Kazanılması

İbn Haldûn, işitme duyusunu lisâni melekelerin babası kabul eder. Ona göre dil melekesinin kazanılmasında kulağın çok etkin bir rolü vardır. Çünkü dil, başlangıçta işitme yoluyla elde edilir.⁴⁹ Günümüzde yeni doğan bebekler anne ve babalarından duydukları kelimeleri ilk önce belleklerine kodlar.

İbn Haldûn, dil melekesinin yerleşmesi hususunda kulağa, işitmeye etkin bir rol verdikten sonra kendi meleke anlayışına dayanan bir öğretim programı belirler.

İbn Haldûn, dil melekesinin nasıl kazanılacağını Arapça örneği üzerinden açıklar:

“Dil, sair melekeler gibi bir melekeyse onu diğer melekeleri öğrendiğimiz gibi öğrenmemiz mümkündür. Bu melekeyi arzulayan ve onu tahsil etmek isteyen kimsenin takip etmesi gereken yol şudur;

“-Arap dilinin Kur’ân ve hadise dayanan dil üslûplarına uygun bir şekilde kullandıkları kadim söz ve ifadelerini,

- Selefin (öncekilerin) kelâmını,

- Şiir ve düz yazıda Arap otoritelerin kullandığı söz ve hitapları,

- Araplar arasında doğup büyüyen ancak Arap olmayan (muvelledûn) dil üstatlarının kullandıkları edebî sözleri” öncelikle hafızasına nakşetmelidir.⁵⁰

Yukarıda sıraladığımız maddelerin ezberlenmesi programın en önemli adımlarından birisidir. Bu adım melekenin kazanılmasında ana eksenini oluşturmaktadır. İbn Haldûn, bu adımın amacı hususunda şu düşüncelere yer verir:

⁴⁸ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 554-555.

⁴⁹ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 546, 554-555.

⁵⁰ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 559.

“Arapların söz ve kelâmıyla ilgili olarak nazım ve nesirden epeyce malzeme ezberleyen kimse, onların içinde doğup büyüyen, dili ve onu ifade etme biçimini onların kullanım maksatlarına uygun bir tarzda öğrenen kişinin konumuna gelir.”⁵¹

Programı oluşturan bir sonraki adım ise şudur: “Bu kişi, yaptığı ezber sayesinde Arap dili üslûbuna ve bu dildeki cümle kuruluşuna uygun bir şekilde zihninde olanı ifade eder. Söz konusu Arapça dil melekesine ezberleme ve kullanım yoluyla sahip olur. Ezber ve kullanım oranına göre bu meleke kökleşir ve ifadedeki kalite artar.”⁵² Bebeklerin yanında ne kadar çok konuşulursa o oranda dili daha hızlı bir şekilde öğrenirler.

İbn Haldûn, mükemmel bir melekeye ve edebî (belîğ) bir ifadeye sahip olmak için ezber ve kullanımı yeterli görmez.

Bununla birlikte bu kişi, selim bir tabiata sahip olmalı, Arapların dili konuşurken ve cümleleri kurarken kullandıkları ifade ve üslûpları en güzel şekilde kavramalıdır. Ayrıca kelâmını muktazây-ı hale uygun olarak oluşturmalıdır. Yani sözü açık seçik olmalı ve sözünü yerinde, zamanında kullanmalıdır.⁵³

Burada Arapça dil melekesinin elde edilmesinde takip edilen yol diğer bütün diller için geçerlidir.

İbn Haldûn, dilin öğrenilmesini diğer sanatların öğrenilmesine benzetir. Bu öğrenmenin gerçekleşebilmesi için de insanda doğuştan getirilen potansiyel meleke kavramı üzerinde durur. Ancak bu meleke uygulama yapılarak ve pratiğe dönüştürülerek ortaya çıkarılabilir.⁵⁴

Acaba İbn Haldûn'a göre dil melekesi gramer kurallarını öğrenmek suretiyle kazanılabilir mi? Bundan sonraki başlıkta bu sorunun cevabı aranacaktır.

C. Dil Melekesi Gramer Kurallarını Öğrenerek Elde Edilebilir mi?

İbn Haldûn, dili kullanma hususunda meleke kesbetmeyi titiz bir şekilde tahlil ederken Arap dili sanatı diye tanımladığı nahiv ve nahivcilerin dil öğretim metotları üzerinde de durur. Ona göre bir dile ait gramer kurallarını bilmek bir sanattır. Dili kullanmak ve konuşmak, dili tahlil etmekten farklı bir şeydir.

İlk olarak meleke ile melekenin kurallarını bilme; daha sonra dil ile dilin kuralları bilgisine sahip olma arasında derin mukayeseler yapar. Bu mukayeseleri yaparken terzilik ve marangozluk gibi pratik sanatlardan örnekler verir.

İbn Haldûn, dil melekesi ile dil sanatı hakkındaki fikirlerini Arap dili örneği üzerinden açıklar.

⁵¹ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 559.

⁵² İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 559.

⁵³ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 559.

⁵⁴ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 559.

Ona göre Arapça diline ait dil melekesi, Arap dili ile ilgili gramer kurallarını bilme şeklinde açıklanabilecek nahiv⁵⁵ sanatı değildir. Bu melekeyi elde etmek için söz konusu dil sanatını yani dil bilgisi kurallarını bilmeye de gerek yoktur. Çünkü Arap dili sanatı yani nahiv, dil melekesine ait kuralları ve kıstasları bilmektir. Bu da keyfiyet ile alakalı bir durumdur. Keyfiyetin bizzat kendisi demek değildir. O zaman Arap dili sanatı (gramer), Arapça dil melekesi değildir. Bu olay, terzilik ve marangozluk gibi çeşitli sanatlar hakkında teoride bilgi sahibi olup uygulamada bu sanatları icrâ edememeye benzetilebilir. Meselâ terzilik sanatı hakkında teoride bilgi sahibi olan ancak pratikte terzilik yapamayan bir kimse terziliği şöyle anlatır: “Terzilik, ipliği iğnenin deliğinden geçirmek, sonra iki parçası bir araya getirilen kumaşa bu iğneyi batırmak, iğneyi kumaşın öbür tarafından belli bir mesafede çıkarmak, sonra onu tekrar başlangıç noktasına getirerek ilk deliğin hemen önünden, ilk iki delik arasında bir miktar boşluk bırakarak öbür tarafa geçirmek, sonra işin sonuna kadar bu şekilde devam etmekten ibarettir.” Görüldüğü gibi bu kimse terzilik sanatının yapılışını çok güzel bir şekilde anlatır. Ancak “gel bu işi kendi elinle yaparak göster” denildiği zaman bu sanatla ilgili doğru düzgün bir şey yapamaz. Bu tüm sanatlar da aynıdır. Yani teori başka pratik başkadır. Teoriyi bilme pratiğin de yapılabileceği anlamına gelmez.⁵⁶

İbn Haldûn, sanat ile meleke arasındaki farkı hem teorik hem de pratik olarak terzilik ve marangozluk örnekleri üzerinden açıkladıktan sonra dili de bu örneklerle kıyaslamak suretiyle düşüncelerini ispatlamaya çalışır.

Arap dili için de aynı şey söz konusudur. Arap dili ile ilgili gramer kurallarını bilmek bir fiilin yapılış keyfiyetini bilmek demektir. O fiilin kendisi olan dili kullanabilme olayını bilmek demek değildir. Bundan dolayı Arap dili grameri hususunda uzmanlaşmış ancak Arap dilini konuşarak ve yazarak pratik yapmamış bir kimseden kardeşine, arkadaşına, ahabına iki satırlık bir mektup; haksızlığa uğramış birisinin şikâyetini ya da herhangi bir amaca yönelik bir yazıyı yazması istendiğinde birçok yanlış yaptığını görürüz. Bu hususta cümleleri düzgün kuramaz, maksadını Arap dilinin üslûbuna göre güzel bir şekilde ifade edemez. Bu rağmen fâili mef’ûldan; merfû’u mecrûrdan ayıramayacak derecede Arap dili gramer kurallarını bilmediği halde sözü edilen dil melekesine hâkim oldukları için hem nazım hem nesirde mükemmel olan kimseler görebiliyoruz.⁵⁷

⁵⁵ Burada nahiv, Arapça ile ilgili bütün dil bilgisi kuralları anlamında kullanılmaktadır.

⁵⁶ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 559-560.

⁵⁷ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 560.

İbn Haldûn, hem Arap dili sanatı demek olan gramer kurallarında uzmanlaşmış hem de Arap dilini düzgün bir şekilde konuşanlar için şu sözlere yer verir.

Gerçi dil sanatını, gramer kurallarını bilip de dili mükemmel bir şekilde kullananlar da vardır. Ancak buna az rastlanmaktadır.⁵⁸

Bu tip kimseler de genellikle Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını okuyup karıştıranlar arasında çıkar. Çünkü Sibeveyhi, kitabını sadece gramer kurallarıyla doldurmamış; kitabında atasözü, özdeyiş, şiir ve deyim gibi dil melekesinin elde edilmesine imkân veren malzemeye de yer vermiştir.⁵⁹

Görüldüğü gibi İbn Haldûn, gramer kitapları içerisinde de dil melekesinin kazanılmasına imkân veren kitapların bulunduğunu ve bunların en önemlilerinin Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı olduğunu zikretmektedir.

İbn Haldûn, Arap dili melekesini elde etmeye daha yatkın gramer üstatları konusunda da çeşitli mukayeseler yapar. Bu konuda Endülüslü hocaların söz konusu melekeyi elde etme ve başkalarına öğretme hususunda diğerlerinden daha yatkın olduğunu söylemektedir.⁶⁰

Bunun sebebini de şöyle açıklar:

Çünkü bu melekeyi elde ederken Araplara ait şevâhid ve emsallere dayanmakta; eğitim-öğretim meclislerinde Arapça terkipleri bütün incelikleriyle kavramaya çalışmaktadırlar. Bu yüzden bu ilme yeni başlayan talebe ders esnasında meleke ile ilgili birçok şeye âşına olur. Böylece öğrenci, dil melekesini kazanma noktasında kendini hazırlar.⁶¹

Endülüslülerin dışında kalan Fas, Cezayir, Afrika ve diğer milletler, Arapça'yı diğer bilimlerin mecrâsına sokarak ele almışlar. Arapça terkiplerdeki incelikleri kavramayı bir yana bırakarak sadece terkiplerde geçen şevâhidlerin i'râbını yapmış, lisâna has izah tarzlarını ve terkipleri dikkate almaksızın sırf aklî kurallara göre bir görüşü tercih etmişlerdir. Bundan dolayı Arap dili sanatı dediğimiz nahiv, cedel ve mantıkta yer alan aklî kurallara benzer bir hale dönüşmüş ve lisâna ait bir saha ve meleke olmaktan uzaklaşmıştır.⁶²

İbn Haldûn, dil melekesi ile dil sanatı arasında yaptığı karşılaştırmalardan sonra aşağıdaki kesin sonuca varır.

Yukarıda anlatılan durum, dil melekesinin gramer kurallarını bilme anlamına gelen dil sanatından farklı bir şey olduğunu apaçık bir şekilde göstermekte-

⁵⁸ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 560.

⁵⁹ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 560.

⁶⁰ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 560.

⁶¹ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 560-561.

⁶² İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 561.

dir. Ayrıca dil melekesini elde etme başka bir deyişle dili öğrenme ve güzel bir şekilde kullanabilme bu sanattan tamamen müstağnîdir. Yani dil, gramer kuralları bilinmeden de mükemmel bir şekilde öğrenilebilir.⁶³ Sonuç olarak dil melekesi yani bir dili konuşma gramerden tamamen bağımsızdır.

İbn Haldûn, dil melekesi nazariyesi muvâcehesinde çeşitli konulara açıklık getirmektedir. Şimdi de bu konular üzerinde durmak istiyoruz.

D. Meleke Nazariyesiyle Açıkladığı Konular

İbn Haldûn, anadilde eğitim, dil eğitimi, şiir ve nesir (düzyazı) ile ilgili çeşitli düşüncelerini dil melekesi nazariyesi üzerine binâ eder.

1- Anadilde Eğitim

İbn Haldûn'a göre kendi anadili dışında eğitim gören kişi hangi dilde eğitim görüyorsa o dili konuşanlara göre geride kalır. İbn Haldûn, bu düşüncesini de Arap dili örneği üzerinden ispatlamaya çalışır.

İbn Haldûn, bir kimsenin anadilinin Arapça olmaması, ilimleri tahsil etme hususunda onu anadili Arapça olanlara göre geride bırakacağını savunmaktadır. Bunun sebebi ise ister şer'î ister akli ilimlerle ilgili olsun bütün bilimsel konuların zihnî ya da hayalî manâlarda bulunmasına bağlar. Şer'î ilimlerdeki bahislerin çoğunluğunu lafızlar ile Kur'ân ve Sünnet'ten elde edilen hükümler oluşturmakta ve tamamı tasavvura dayanmaktadır. Akli ilimler itibariyle sözü edilen manâlar ise zihindedir.⁶⁴

Dil ise akılda ve zihinde bulunan anlamların tercümânıdır. İnsan dil sayesinde zihninde bulunan bu anlamları karşılıklı münazarada, eğitim ve öğretim yaparken, bilimsel konuları etüt ederken sözlü (şifâhî) olarak başkalarına aktarır. Bu işlemi yapa yapa bu konuda pratikleşir ve dil ile anlamların zihne yerleşmesi hususunda meleke kazanır.⁶⁵

Diller ve lafızlar, zihinler arasında birer vâsıta olabileceği gibi birer perde de olabilir. Aynı şekilde anlamları çözen bir bağ (râbita) olabileceği gibi onların anlaşılmasına engel olan bir mühür de olabilir. Dolayısıyla lafızların dilsel referanslarını (lüğâvî delâletlerini) bilmek için mutlaka anlamları, onları kodlayarak ifade eden lafızlarından çıkarıp elde etmek gerekir. Bu konularla ilgilenecek araştırmacılar, iyi bir dil melekesine sahip olmalı ki zihinler arasındaki perdeyi aralayabilsinler ve lafızlar ile anlamları arasında yer alan mühürü ortadan

⁶³ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 560.

⁶⁴ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 543-544.

⁶⁵ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 544.

kaldırabilsinler. Aksi takdirde lafızlardaki anlamları elde etmek eğitimini anadilinde yapmayanlar için içinden çıkılmaz bir hal alır.⁶⁶

İslam dünyasının gelişmesi ve diğer milletleri kendi hâkimiyeti altına alması sonucunda o dönemde tüm ilimler Arap diliyle tahsil edilir olmuştur. İlim tahsil etmek isteyenler, diğer lisanları değil sadece Arap lisanıyla ilgili lafız ve yazıların (hatların) delâletlerini bilme ihtiyacı duydular. Dil (el-lüğa) ise lisanda bulunan bir melekedir. Aynı şekilde yazı (hat) da bu melekenin eldeki yansımasıdır. Anadili Arapça olmayan bir kişi Arapça'yı sonradan öğrenmesi halinde dil melekesinde bir noksanlık olur. Arap dilinde ve bu dildeki lafzî delâletleri anlama noktasında zayıf olan kimse ise lafızların manalarını anlama hususunda çok zorluk çeker. Kelimeleri eksiksiz ve tabii olarak telaffuz edemez, cümleleri mükemmel kuramaz ve bu dili kendi anadili gibi kullanamaz. Tabi ki bu durumdan istisnaları hariç tutuyoruz. Çünkü böyle istisnalar çok nadir bulunur. Ancak daha dil melekeleri yerleşmemiş yabancıların çocukları, kendi anadillerini bırakıp Arapça'yı öğrenmeleri halinde aynı zorluğu çekmez.⁶⁷

Daha önce "İslamdaki ulemânın çoğunluğu Arap değildir" yönündeki görüşümüz ileri sürülerek buradaki düşüncemize itiraz edilemez. Çünkü orada nesep-soy bakımından yabancı olmayı kastediyoruz. Dildeki yabancılık (ucmelik) ise öyle değildir. Burada ise Arapça'yı sonradan öğrenmede ortaya çıkacak zorluğu kastediyoruz.⁶⁸

Zemaşerî, Sibeveyhi gibi büyük söz ve dil üstatları Arap olmamalarına rağmen olağanüstü bir şekilde dil melekesine sahiptiler diye itiraz edilebilir. Ancak biz bu itirazı şöyle cevaplarız: "Evet bu âlimler sadece nesep-soy bakımından Arap değillerdi. Ancak onlar bu melekenin ehli olan Araplar arasında doğmuş, büyümüş ve aynı havayı teneffüs ederek yetişmişlerdir. İşte bu sayede daha ötesi düşünülemez derecede fevkalâde Arap dilini kullanmayı öğrenmiş ve söz konusu lisânî melekeye sahip olmuşlardır. Dolayısıyla söz konusu ulemâ her ne kadar nesep bakımından acem (Arap olmayan) olsa da dil ve söz açısından acem değillerdir."⁶⁹

Aynı şekilde Arap olmadıkları halde Yunanlıların ilimlerde ilerlemiş olması delil gösterilerek buradaki görüşlerimize karşı çıkılamaz. Çünkü onlar, bu ilimleri öteden beri sahip oldukları anadilleri ve kendileri arasında biline gelmekte olan yazıları (hatları) yoluyla öğrenmişlerdir.⁷⁰

⁶⁶ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 544.

⁶⁷ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 544.

⁶⁸ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 545.

⁶⁹ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 562-563.

⁷⁰ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 545.

Ancak anadili Arapça olmayan kimse İslam toplumunda ilim tahsil ederken melekesine sahip olmadığı bir dil ve yazı ile karşı karşıyadır. Dolayısıyla bu durum onun için bir engel olacak ve onu geride bırakacaktır. Bu durum ister İranlı, ister Rum, ister Berber, ister Türk, ister Avrupalı olsun anadili Arapça olmayan herkes için geçerlidir.⁷¹

Görüldüğü gibi İbn Haldûn, ilim ve fikir hayatı için en uygun lisânın millî, kavmî ve hatta mahallî dil olduğu kanaatindedir. İlmî ve fikrî hayatın tabiatında var olan zorluğa bir de lisân güçlüğü eklenirse, ilim yapmak son derece çetinleşmektedir. Arapça, gayri Araplar için ilme başlamadan önce olduğu kadar bu dili öğrenip ilme geçtikten sonra da büyük bir mânia teşkil etmektedir.⁷²

İbn Haldûn'un o dönemde anadilde eğitimin önemine vurgu yapması dikkat çekici olup günümüzde de tartışılmaya başlanan bir husustur. Ona göre her millet ve toplum eğitim-öğretimini ve bilimsel faaliyetlerini kendi öz anadilleriyle yaparlarsa daha başarılı olur. Nitekim o, bir kimsenin anadilinin Arapça olmaması, ilim öğrenme hususunda onu anadili Arapça olanlarda geride bırakır derken anadilde eğitimin önemini vurgulamaktadır.

2- Dil Eğitimi

İbn Haldûn, dil eğitimi konusunda da fikirlerini dil melekesi üzerine bina eder. Ona göre dil eğitimine hangi dil öğrenilecekse o dilin pratiğinden başlanmalıdır. Her ne kadar gramerciler (nahivciler) dil eğitiminde önceliğin kendi sanatlarına ait olduğunu söyleser de o, hakikatin böyle olmadığını düşünmektedir. Çünkü bir dil ancak o dile ait dil melekesinin kazanılmasıyla öğrenilir. Dil melekesi de ancak öğrenilecek dille ve o dili konuşanlarla haşır neşir olmak suretiyle yani bol bol pratik yaparak elde edilebilir.⁷³

3- Şiir ve Düzyazı

İbn Haldûn'a göre, hem şiir (nazım) hem düz yazı (nesir) yazma sanatlarının her ikisinin iyi seviyede aynı anda aynı kişilerde bulunması çok nadirdir. Bunun sebebini yine meleke kavramıyla açıklar. Bir sanata ait meleke yerini bulunca ikinci bir melekeden mükemmel seviyede aynı yere yerleşmesine engel olur. Çünkü insanın tabîî olarak sahip olduğu yetiler, işlenmeden önce yani ilk fitrat üzereyken kendilerinin doğal ürünü olan melekelerin oluşması daha rahat ve daha kolaydır. Şayet bu tabiata daha önce bir meleke yerleşmişse ikinci bir meleke yerleşeceği zaman bu melekeyle mücadele ederek onun hızlı bir şekilde kabul edilmesine engel olur. Dolayısıyla aralarında bir uyumsuzluk ve çatışma oluşacağı için ikinci melekeden tam olarak yerleşmesi imkânsızlaşır. Bu olay

⁷¹ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 545.

⁷² Süleyman Uludağ, *Mukaddime Tercümesi*, İstanbul 1983, II, 1314.

⁷³ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 563.

hem teknik hem de el sanatlarının tümü için geçerlidir. Aynı şekilde birden fazla sanat ve onlara ait melekeler bir arada bulunmaz.⁷⁴

Şiir ve düz yazı sanatları anlamlarda değil lafızlardadır. Yani kelimelerde, söyleyişte ve ifade üslûbundadır. Bu konuda lafızlar aslî unsurdur. Anlamlar ise lafızlara tâbi olup ikinci plandadır. Daha önce belirtildiği gibi konuşma olgusuyla alakalı olarak dilin kendisine ait bir melekesi vardır. Bu meleke, dil yoluyla tekrarlanarak elde edilmeye çalışılır. Dilde ve konuşmada bulunan ve kullanılan ise lafızlardır. Anlamlar ise zihinlerdedir. Anlamlar aynı zamanda herkesin zihninde mevcuttur. Herkes zihnindeki fikirleri gönlünce istediği biçimde tasavvur edebilir. Bu yüzden manaları zihinde biçimlendirmek için bir ustalığa ve sanata ihtiyaç duyulmaz. Lafızları edebî zevke uygun bir tarzda birleştirerek sözü oluşturmak, onu telaffuz yoluyla muhataba eksiksiz ve düzgün olarak aktarmak ise ustalık ve hüner işidir.⁷⁵

Çünkü lafızlar, anlamların kalıpları ve kapları mesabesinde. Tıpkı denizden su almak için kullanılan kapların kimi altından kimi gümüşten kimi sedeften kimi camdan kimi porselenden yapılmış olmasına rağmen hepsindeki suyun aynı su olması gibi. Burada kalite ve mükemmellik suda değil suyun içinde bulunduğu kaptadır. Aynı şekilde dil ve edebiyattaki mükemmellik dilin kullanılmasıyla alakalıdır. Herkes dili farklı mükemmellikte konuşur. Ancak muhataba aktarılan anlamlar herkeste aynı olup aralarında bir farklılık yoktur. Bundan dolayı dil melekesinin gereğine uygun olarak dili kullanamayan kimse maksadını ifade etmeye teşebbüs eder de bunu beceremezse, ayağa kalkmaya çalışıp da buna gücü yetmediği için başarısız olan kötürüm gibidir.⁷⁶

IV. Sonuç

el-Mukaddime adlı eseri çerçevesinde İbn Haldûn'un dil teorisinin incelendiği bu makalede aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

İbn Haldûn, dilin mahiyeti konusundaki düşüncelerini islâmî düşünceye "bil-kuvve mevcûd ve bil-fiil mevcûd" diye bilinen düalist yaklaşım üzerine yapılandırmaktadır. Ona göre dil hususunda insanın doğuştan getirdiği konuşabilme kabiliyeti dilin bil-kuvve tarafını; bu konuşma kabiliyetinin herhangi bir toplumsal çevrede ortaya çıkması ise bil-fiil yönünü oluşturmaktadır.

Ona göre dil, insanların maksatlarını, arzularını, niyetlerini ve tasavvurlarını kendisiyle ifade ettikleri yegâne araçtır.

⁷⁴ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 566-567.

⁷⁵ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 576-577.

⁷⁶ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 577.

İbn Haldûn, Arap dili ile ilgili ilimleri lügat, nahiv, beyân ve edebiyat olmak üzere dört ana kısma ayırır. Söz konusu ilimlerin en önemlisinin nahiv ilmi olduğu belirtir. Nahvin doğuşunu İslâm'ı kabul eden yabancı milletlerin etkisiyle Kur'ân kıraatinde ve konuşma dilinde yaygınlaşan hatalara (lahn) bağlar.

İbn Haldûn göre, dili kullanabilme yetisi doğuştan gelen yani Allah tarafından diğer yetiler gibi bahşedilen fitrî bir yetidir. Ancak İbn Haldûn, insanın doğuştan getirdiği konuşabilme yetisinin pratik olarak konuşmaya dönüşmesini başka bir deyişle dilin öğrenilmesini dil melekesi nazariyesiyle açıklar.

İbn Haldûn'a göre dil melekesi gramer kurallarını ezberlemek suretiyle kazanılmaz. O, dilin ancak pratik yaparak öğrenilebileceğinin savunur. Bir dilin gramer kurallarını bilmek ile o dili kullanmak ve konuşmak birbirinden farklı şeyler olduğunu belirtir.

Anadilde eğitimin önemine vurgu yapan İbn Haldûn, ilim ve fikir hayatı için en uygun lisânın millî, kavmî ve hatta mahallî dil olduğu kanaatindedir. Ona göre her millet ve toplum eğitim-öğretimini ve bilimsel faaliyetlerini kendi öz anadilleriyle yaparlarsa daha başarılı olur.